

NA MARGO MOŽNOSTI POZNÁNÍ „PRAVÉHO SMYSLU“ LITERÁRNÍHO DÍLA JOSEF DOHNAL (BRNO)

Zdá se, že jednou ze základních otázek trýznících každého, kdo k literatuře získal vztah nejen jako čtenář, ale kdo se rozhodl věnovat se jí profesionálně jako její *vykladatel* či historik, se dříve či později neodkladně musí stát otázka možnosti adekvátního výkladu literárního díla; mám tím na mysli přesně ten výklad literárního díla, který by se měl co nejbližše probít k jádru sdělení, jímž jedinec, autor literárního díla, přesáhl své bytí a myšlení a (vznesně vyjádřeno) klenul most pro přenos své individuální zkušenosti a svého *zakoušení světa* k ostatním, tj. ke čtenářům, kterým se jeho dílo dostane do rukou. Tuto otázku si delší dobu klade i prof. PhDr. Miroslav Mikulášek, DrSc., jemuž je tento sborník věnován, a proto bude možná taková tematika odpovídat i tomu, kam a proč se ubírají jeho vlastní úvahy.

Hned na počátku teoretického výkladu je však zřejmě třeba připomenout, že následující úvahy nebudou patřit té části umělecké literatury, která vzniká *na objednávku* s ryze komerčními cíli, kdy základním autorovým cílem je vyhovět nakladateli (a tak vlastně co nejširší vrstvě čtenářů, kteří mají dané literární dílo koupit a umožnit nakladateli i pověřenému spisovateli dosáhnout co největšího materiálního prospěchu). Snažíme se naše úvahy zaměřit na ta literární díla, která vznikala jako výraz niterné potřeby spisovatele vyslovit se o věcech, které ho znepokojovaly natolik, že své stanovisko, své *poselství* o nich *musel* vložit do něčeho, co ho mělo přesáhnout v čase, v možnostech komunikovat s mnoha potenciálními příjemci jeho sdělení, mělo jakoby zrušit jeho bytí jako soukromé osoby a propůjčit mu alespoň zčásti punc osoby veřejné, zmocněné vyslovovat obecněji založené a často axiologicky formulované soudy.

Kromě toho si hned na počátku našeho výkladu položíme – jak o tom svědčí i název příspěvku – další omezení v tom, že si povšimneme jenom několika okolností, které stojí podle našeho názoru za povšimnutím; v žádném případě si však neklademe nárok na to, abychom danou problematiku nějak zásadně *vyřešili*, *vyčerpali* či *zásadně ovlivnili*. Jde nám mnohem více o za-

chycení některých okruhů, bez kterých zřejmě nepůjde o interpretaci literárního díla hovořit. Chtěli bychom tedy spíše vybudit diskusi, poukázat na dílčí možnosti a možná odfiltrovat některá potenciální nebezpečí, která se pro interpretaci objevují ve zjednodušených a ne vždy plně adekvátních přístupech. I proto bude naše stať rozdělena do několika bodů, z nichž každý zachytí vždy jeden aspekt jako tematické těžiště. A ještě jedno omezení: velmi často se budeme opírat o poznatky Pierra Teilharda de Chardin; není to proto, že bychom chtěli ignorovat jiné koryfeje vědy, ale proto, že jeho přístup beroucí základ v přírodních vědách a (křesťanském) náboženství zdá se nám být v mnohém inspirující, a to přesto (nebo právě proto?), že si nebere literaturu za základní předmět svých úvah.

A) PŘESAHA Z MINULOSTI DO BUDOUCNOSTI

Literární dílo vzniká jako výsledek interakce tří základních časových rovin – minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Jen dvě z nich se v něm však mohou odrážet naplno, protože přítomnost je vlastně jen prchavý okamžik, který v minulosti bere svůj počátek a ústí do budoucnosti. Skutečně umělecké literární dílo pak bere svůj počátek v obou těchto zdrojích; čerpá z nich a počítá s nimi. Minulost je zdrojem dvojího *poučení*: poučení o zkušenosti lidského bytí, kterou autor načerpal, s níž se střetnul a v níž našel základní tematický a hodnotově rozporný podnět pro své úvahy o věcech, a poučení o tom, co je umělecká tvorba a jak se k ní dříve přistupovalo. Jde vlastně jen o dvě základní myšlenkové kategorie, o kterých hovoří každá teoretická publikace – o obsah a formu. Obě však tendují k tomu, aby se vyvíjely v čase, aby zahrnovaly (veškerou) zkušenost, kterou z dosavadního vývoje dokázal absorbovat autor/spisovatel/tvůrce, a aby se pokusily vytvořit prostor pro budoucnost.

V rovině obsahu jedná se především o budoucí axiologii – o takový pohled na svět, který by se měl stát jedním z těch impulsů, které budoucnost bude muset zanést jako mezník do svých dějin, který by měl vejít jako *událost* do dějin literatury a lidského myšlení a stát se jedním z kamínek té reflexe lidského bytí, která přispívá k jeho pochopení a dodání mu smyslu. Znamená to, že tvůrce opouští minulostní axiologii a hledá hodnoty, resp. jejich pojetí takové, které odpovídá jeho předpokladům o vývoji člověka a lidské společnosti. Platí to zřejmě i tam, kde se spisovatel obrací hluboko do minulosti – i v ní akcentuje hodnoty, které jsou platné nejen v minulosti, ale kterým připsuje vyšší míru platnosti, ať již *věčnou* nebo *perspektivní*.

V úrovni formy je to pak již nejméně 200 let tendence být něčím originální – odrazit se od již aplikovaných postupů a nalézt postupy nové, originální, své; tedy takové, jaké otevřou před literaturou *nové možnosti*, dovolí nejen vidět, ale především zachytit více a zřetelněji, vtáhnou čtenáře, podtrhnou

důležité, budou překvapivé, prosté, rafinované, důmyslné, musí však být takové, aby je čtenář dokázal vstřebat, prohlédnout, pochopit. To není možné bez (přínejmenším) intuitivního vstřebání dřívějších převládajících forem a jisté (často buď afirmativně rozvíjející, anebo adversativně nahrazující) reakce na ně.

Vzato v tomto pohledu, bude literární interpretace nucena všimnout si nejen toho, co právě hodlá interpretovat, ale bude zapotřebí, aby si uvědomila i východiska onoho jevu. Literární interpretace se tak stává disciplínou pohlížející na svůj předmět, na literární díla, jako na něco, co vzniká na jakési trajektorii v rámci pohybu po ní, přičemž nový kus cesty může být absolvován teprve poté, co byla absolvována celá předcházející cesta. Bude pak brát v úvahu nejen minulé etapy cesty, ale i to, kam, k jakému cíli směřuje ono nové; až pak bude moci měřit, nakolik onen nový úsek cesty patří či nepatří k původní trajektorii, nakolik ji ovlivňuje, zpomaluje či urychluje. Nebude možno, pochopitelně, nahlížet všechny předchozí úseky jako stejně důležité, některé zůstanou možná za obzorem, ale jejich existence zůstane imanentně přítomna ve vědomí interpretujícího. Do interpretace literárního textu bude tak zanesena jistá dávka teleologie, zacílenosti; interpretace neobsahující ji se tak stanou nedostatečnými, nedokončenými stejně jako ty, které opominou východiska interpretovaného jevu. Zvláště v transversálnosti postmoderního myšlení nabývá taková zacílenost důležitosti; zdá se, že by mohla pomoci při hledání konstruktivních měřítek pro literární kritiku a možná i pro samu literární tvorbu.

B) ČLOVĚK JAKO SOUČÁST OBECNÉHO VÝVOJE VĚCI A JAKO JEJICH DOVRŠENÍ

Snad více než kdy dříve vyvstává před námi otázka sounáležitosti člověka a ostatního světa, který ho obklopuje, a to v podobě, v níž je třeba člověka zahrnovat do celkového *ekosystému*, do něhož vstoupil jako jeden z jeho vývojových článků, třebaže velmi specifický. Pohled na člověka mimo celý tento systém je pohledem neúplným, neústrojným. Neznamena to však, že bychom měli neustále mít na paměti, že člověk je spjat se svým prostředím a že bychom v tom měli hledat základní téma literárního díla. Znamená to ale, že bychom měli mít stále na zřeteli včlenění člověka do základních časových a prostorových dimenzí tohoto světa, jeho závislost na nich, resp. jeho existenci v nich; stejně tak musíme mít na mysli i rezidua biologického a psychického vývoje, která zůstávají v povědomí lidského jedince nepřeborné množství stop, ale i podmínek, bez jejichž respektování není život člověka myslitelný.

Sounáležitost člověka s jeho ekosystémem se projevuje nejčastěji v předpokládání jakési míry dominance člověka nad jeho okolím či naopak. Je za-

jímavým jevem, že tam, kde se podaří sepnout oba prvky v jedno společné bytí, cítíme jako čtenáři vzácnou vzájemnou harmonii a vyváženost; dýchne na nás jakýsi všeprostopující pocit společného, sdíleného času a prostoru, v němž reflektující se bytí je vřazeno do celkového kontextu jiných bytí, kterými je obklopeno. Do jisté míry se pak daří překlenout i omezení, které je dáno jedné lidské bytosti – krátkost jejího přebývání v čase. Překonáním odloučenosti bytí lidské jednotky či lidské pospolitosti od všech bytí ostatních vzniká, jak se ukázalo např. v symbolismu, jak ale prokazuje např. i část ruské literatury 60. a 70. let 20. století ve fenoménu *vesnické prózy* nebo (nejen) latinskoamerická literatura *magického realismu*, pocit plného vnitřního prociťování bytí na vyšší úrovni než je úroveň *hic et nunc* jednoho lidského života. Právě umělecká literatura prokazuje mnohdy schopnost tohoto vřazení individuálního lidského bytí do *kosmického kontextu bytí* a vytváří předpoklad pro holistické nazírání světa kolem nás a v nás; zázrak proniknutí k tomuto pocitu je jedna z dosud málo prozkoumaných oblastí, a to jak ve sféře, kde bychom očekávali odpověď na to, jak je toho dosahováno *technicky*, tak i tam, kde tušíme odpověď na otázku, jak je toto celostní chápání lidského bytí přejímáno v procesu individuální percepcce literárního díla čtenářem.

Možná, že právě v tomto pocitu prohloubené reflexe (snad bychom mohli využít termínu *mentální zvnitřnění*¹) se skrývá šance pro novou, širší, intenzivnější, úplnější a tedy *více holistickou* dimenzi interpretace literárního textu, která vyjde z nového pojetí pozice člověka v jeho okolí. Možná, že právě v této oblasti bude zapotřebí učinit jeden z rozhodných kroků k tomu, aby na uvědomované úrovni došlo k nárůstu našich kompetencí poznávat.

C) ČLOVĚK JAKO CENTRUM SVĚTA?

Otazník, zdá se, je namístě. Dlouho člověku trvalo, než dospěl do stádia, ve kterém jeho pozice ve světě byla reflektována jako natolik pevná, že se mohl prohlásit za nejdůležitější článek málem všehomíra. Osamostatnil se tím natolik, že sice už nepotřeboval boha, prožil si však velkou krizi, kterou mu posílení jeho sebevědomí přineslo. Důkazem toho může být existencialismus; je jím však podle našeho názoru i např. dadaismus stejně jako celá řada průvodních jevů postmodernismu, které poukazují na ztrátu jistoty, že existuje

¹ Je to termín, se kterým přišel P. Teilhard de Chardin když zkoumal vývojové tendence v noosféře. „Náš zájem se ovšem probudí, jakmile si povšimneme, že přírůstek mentálního zvnitřnění, a tedy i invenční schopnosti (která je konečným výrazem planetárního stlačování lidstva) tím, jak nezbytně zvětšuje okruh působnosti i schopnost pronikání každého lidského prvku vůči všem ostatním, také přímo působí další stlačování v noosféře samé. Další stlačování si automaticky vynutí novou organizaci, čímž připravuje další růst *zvědomění*, což znamená opět další stlačování – a tak dále.“ (Teilhard de Chardin, P.: Místo člověka v přírodě. Praha 1993, s. 76).

nějaký jednotící, organizující princip, který by přesahoval individuum, a přesto by mu dával možnost, aby zůstalo samo sebou.

Zdá se, že projevy první vlny takové krize znamenal přelom 19. a 20. století² a že se od té doby přes lidskou společnost převalilo již několik podobných vln. Nedomníváme se však, že východiskem z nich je rezignace na možnost vysledování jednoho převládajícího směřování (tedy onoho pro lidskou *jistotu* tak potřebného *principu*), ale změna pohledu lidstva na sebe samo. Cestou je zřejmě nejen překonání negace individua, ale i jeho přecenění; nabízí se tu možnost, aby se individuum chápalo (tj. aby se samo vnitřně ztotožnilo s tím, že se reflektuje) jednak jako zcela individuální, specifický prvek světového bytí, aby však současně nahlíželo, že je také právě proto do světového bytí včleněno v jeho určité vývojové etapě, že je součástí celku živé i neživé hmoty světa. Třebaže si takový jedinec bude vědom toho, že je součástí vysoce vyvinutého a stále se vyvíjejícího komplexu hmoty (a energie jako její formy), nezapomene na svoji spjatost s nimi, na svoje vřazení k ostatním podobným jedincům, ale i ke všem ostatním formám bytí. Uvědomí si tak dichotomii svého bytí: jako součást lidského rodu (vzato biologicky) je *jen* jedním z článků vývoje; ten probíhá v takových časových úsecích, že jeho makroměřítka zůstávají člověku (téměř) zcela skryta. Přináleží pak tedy také ke všem ostatním formám vývoje jako ostatní formy bytí. Od nich se však odlišuje podstatnou vlastností, již v úplnosti zřejmě disponuje pouze on: schopností uvědomované reflexe vnějšího světa včetně sebereflexe. Člověk by pak jako biologický druh zaujímal jedno z řadových míst v rámci kosmogeneze jako její produkt (byť, dejme tomu, *špičkový*); nebyl by tedy tím, kolem čeho se *točí svět*. Byl by však současně prvním reflektujícím subjektem schopným uvědomovat si svoji situaci, své místo ve světě, své *já* i vše, co ho přesahuje, tak, že by to oobrázel ve svém vědomí a zahrnoval tak do nadindividuální zkušenosti – stal by se centrem procesu reflektování vývoje, jehož je sám produktem. Výrazně by se tím posílila skutečná pozice reflektujícího subjektu vůči reflektovanému a zvěrohodnilo by se tak to, co je produktem jeho činnosti. Člověk by se tak vnímal jako ústrojná část světa; odlišoval by se však od něj právě onou schopností uvědomované a řízené reflexe, která by jej od jiných bytí odlišovala a stavěla jej současně *nad* ně.

Jen krůček je pak k dalšímu faktoru.

² „Koncem devatenáctého století bylo pak možno vážně se ptát, zda se už polidšťování v důsledku jakéhosi rozprašování či drobení neblíží své konečné fázi. V tomto období /.../ dosáhla izolace jednotlivých lidských částic, jejichž sobecké tendence rozdmýchalo zejména nastolení první prakticky světové kultury, skutečně svého maxima, zatímco /.../ vnitřně ochablý *smysl pro druh* klesl automaticky na minimum. To je doba práv člověka – *občana* – vůči kolektivitě. Doba demokracie, povrchně chápané jako systém, v němž vše slouží individu a individuum je vše.“ (Teilhard de Chardin, P.: Místo člověka v přírodě. Praha 1993, s. 72).

D) ČLOVĚK JAKO TVŮRCE, ČLOVĚK JAKO OBJEVITEL OBCENÝCH ZÁKONITOSTÍ BYTÍ (ČI PŘEKÁŽEK V JEJICH PROJEVENÍ)

Pozice reflektujícího subjektu propůjčuje člověku možnost propracovávat metodologii takové reflexe natolik, že vznikají předpoklady pro výraznou míru objektivizace získaných poznatků. Porovnávání těchto poznatků navzájem, vyvozování obecných soudů z dílčích poznatků, jejich teoretické i praktické ověřování v procesu, kterého se neúčastní pouze jedinci, ale během kterého dochází ke stále větší míře sdílení vědecké experimentální práce stejně jako poznatků jí získaných vede k tomu, že se lidstvo dobírá k poznání obecných zákonitostí nejen lidského bytí, ale stavby a existence hmoty jako takové. Součástí vnitřního světa každého jedince je tak stále univerzálnější a přesnější poznání.

Díky míře svého poznání obecných zákonitostí bytí dostává člověk do rukou netušené možnosti využívat jich; mnohdy je praktickým výsledkem využití získaných poznatků proces tvorby nových, dosud neexistujících věcí či vztahů. Člověk se z reflektujícího, poznávajícího subjektu stává subjektem tvořícím. Do jaké míry to ovlivňuje jeho pocit vlastní hodnoty, asi nebude možné nikdy dostatečně přesně stanovit, lze však předpokládat, že je to míra nezanedbatelná. Součástí (možná jednou z nejdůležitějších) takového procesu tvorby je proces kreativní, vznik představy něčeho, co dosud neexistovalo a nyní dostává svoji nejprve nehmotnou, později i zhmotněnou podobu.

Je otázkou, jakou míru důležitosti v tomto procesu poznávání a na něm založené kreativity momentálně hraje či bude hrát umění; platí však s určitostí, že v něm umění, a tedy i literatura, svoji velkou roli sehrálo v minulosti – jeho schopnost intuitivního poznávání mnohdy otevírala cestu exaktním postupům vědy a zdá se, že dodnes je i krásná literatura jednou z cest k uchopování toho, co se zatím ne zcela poddává racionálnímu, řízenému procesu exaktního vědeckého poznání. Intuitivnost a holističnost jako dva podstatné prvky tvořící podstatu uměleckého tvůrčího procesu se pak mnohdy podceňují, přeceňuje se naopak leckdy racionální proces tvorby. Dokladem toho mohou být někdy velmi pečlivě propracované teorie, které však vznikají často jako konstruovaná nadstavba nad samotnou uměleckou tvorbou, vnucující jí třeba i neústrojně něco, co v ní své místo nemá.

¹ Nehodláme na tomto místě polemizovat s některými předpoklady např. formální školy, je však jen otázkou, zda a nakolik postihuje podstatu uměleckého tvůrčího *procesu*, anebo spíše jeho *produkt*, zda se někdy nesnaží vměstňovat studovanou materii uměleckého díla do příliš *úzkých* kategorií tzv. techné. Výsledky, kterých se tak badatelé dobírají, nejsou možná natolik

komplexní, nakolik by měly být. I sám proces tvorby pak dostává dvě dimenze: dimenzi techniky, tj. poznání formálních zákonitostí a jejich zachování, přetvoření či překonání, a dimenzi kreace, tj. tvorby nového, do té doby neexistujícího na základě spojení racionálního poznání dříve využitých zákonitostí a intuitivního směřování k nové syntéze prvků.

Interpretace literárního díla by tak měla zahrnovat obě části, jinak je ohrožena nekomplexností a možnou jednostrannou zátěží získaných výsledků.³

E) ČLOVĚK JAKO BYTOST PSYCHOLOGICKÁ A SOCIÁLNÍ ZÁROVEŇ

Přiznáme-li výše zmíněným tvrzením jistou, byť třeba omezenou platnost, zbývá možná doplnit je ještě o faktor psychologického a sociálního bytí člověka. Reflexe vnějšího světa i sebereflexe pomohly člověku stát se bytostí s nesmírně hlubokým nitrem, které jeho bytí činí bytím pohříchu psychologizovaným. Dimenze zvnitřňování spojená s individuací pak působí na první pohled jako protiklad k sociálnímu základu lidského bytí. Tento vztah může být vnímán jako paradoxní jen zpočátku, na první pohled. Ve svém hlubinném směřování je však zřejmě zacílen na prohloubenou reflexi bytí. V jakém smyslu tomu tak je? Zřejmě v tom, že prohloubení vhledu do svého nitra, vyšší míra sebereflexe, sebepoznání může vést k vyšší míře pochopení významu včlenění do lidské society.⁴

Vezmeme-li v úvahu jen vývoj v této oblasti v období 20. století, vidíme, že literatura prošla několika obdobími důrazu na jednotlivce na straně jedné či na societu na straně druhé. Je otázkou, zda v umění postupně nepřichází období důrazu na tezi, že pouze důsledně psychologicky vybavený jedinec začíná být *zralý* pro efektivní začlenění do sociálního celku. Pro literaturu a její pojmání člověka by to znamenalo hledat vyváženost mezi pohledem do nitra a zaměřením na místo člověka v okolním světě. Možná tak existuje cesta k jakémusi podmíněnému obnovení myšlenek velikánů ruské literatury, mj. L. N. Tolstého a A. P. Čechova, s jejich důrazem na morální autoritu člověka, nikoliv však jen v pojetí úzce časovém (synchronním), ale především nadčasovém (diachronním, avšak se zdůrazněním budoucnosti, směřování vpřed).

³ Na to už ostatně před více než 100 lety ve své estopsychologické koncepci upozorňoval i E. Hennequine, který tvrdil, že po strukturální analýze literárního díla musí přijít syntéza, která teprve poskládá dílčí poznatky do vyššího celku skutečného pochopení literárního díla.

⁴ „Všeobecná přitažlivost duši byla ve starém čase a starém prostoru nepředstavitelná. Taková síla však může, ba musí existovat v zakřivení vlastního světa, který je schopen noogeneze.“ (Teilhard de Chardin, P.: Místo člověka v přírodě. Praha 1993, s. 124).

Možná tak na aktuálnosti získá myšlenka soustředění se na „horní pól ducha“⁵, na cosi, co je schopno překonat mnohost ideálů a představ bez jakési hierarchizace založené na jejich hodnotovém rozlišení charakteristickou pro období hodnotové nejasnosti především v krizových dobách vývoje lidské kultury. Netroufáme si tvrdit, že současná kultura se nachází v krizi, avšak prvky hodnotové nejasnosti a neuspořádanosti kolem sebe sledovat můžeme. Komerční zaměření značné části literární (a nikoliv jen literární) produkce pak dává čtenáři/recipientovi možnost ztratit orientaci, neboť ne vždy bývají základní humanistické hodnoty uměleckých děl přesně odkryvány i literární kritikou, ve které někdy prorážejí do hodnocení akcentované prvky exhibicionismu a novosti za každou cenu a potlačují prvky hledání hlubších zákonitostí vývoje bytí a jeho uvědomování si člověkem, hledání v jedinci i v společnosti toho perspektivního, důležitého a podstatného, bez čeho nebude možno v oné zmiňované noogenezi pokročit směrem vpřed. Jako bychom se tak nacházeli opět v situaci, kdy bude třeba vážit, zda mnohé kroky do šířky jsou stejně významné jako několik málo kroků směrem vpřed, navíc (snad) správným směrem. I literatuře v tomto ohledu přísluší významná role a, obhájí-li ji, dostane šanci uhájit svoje postavení na multimediálním kulturním kolbišti současnosti. V opačném případě bude pravděpodobně ztrácet svoje pozice ještě rychleji než dosud.

Zdá se tedy, že i pro interpretační „umění“ současné doby, pro poznávání a hodnocení smyslu literárních děl bude zapotřebí vycházet z toho, co již minulost zná, na co jsme možná jen trochu pozapomněli. Pro nejlepší literární kritiky a literární vědce byl vždy člověk nejen předmětem, ale současně i hybatelem i pokorným svědkem vývoje, přičemž se snažili hledat a ve svých interpretacích zdůrazňovat to, co bylo esteticky i morálně hodnotnější a pro vývoj jedince i společnosti přínosnější. Ale to už se kruh naší úvahy uzavírá...

⁵ „Věda devatenáctého století, místo aby zavěsila běh věci na horní pól ducha, tvrdila, že je nesen a určován elementárními silami mnohosti. Střed světa strhla dolů a její mystika zabloudila v uctívání hmoty.“ (Teilhard de Chardin, P.: Místo člověka v přírodě. Praha 1993, s. 108).